

Fenomenológiai tudattalan és testemlékezet

A fenomenológia és a pszichoanalízis közötti viszony rendkívül bonyolult formát öltött az utóbbi évtizedekben. Bár Husserl maga is intenzíven érdeklődött az Ego és a tágabb értelemben vett személy „réteges felépítése” iránt, a fenomenológiai vizsgálódások kiindulópontja elsősorban a világot konstituáló tudat és annak intencionális teljesítményei.¹ Az intencionlítás – ismeretelméleti – paradigmájával szemben Freud klinikai kontextusban vizsgálja az emberi lelket és a tudattalan hatások, erők autonómiáját hangsúlyozza. A poszthipnotikus szugesztíó, a tévceselexvések, a neurotikus tünetek, a fantázia és az álom, mind a tudattalan aktivitására utalnak (Freud 1915/2004). A husserli fenomenológia transzcendentális filozófiai háttere és Freud pozitivista-naturalista világképe közötti kontraszt további kétségeket támaszthat a tudattalan fenomenológiai olvasatának lehetőségével szemben. A kortárs szakirodalomban azonban bevett módszernek tűnik a Husserl és Freud gondolkodásában található *analóg problémák* bemutatása: ezek közül kiemelkedik a tény, hogy mindkettőjüket foglalkoztatta az én alatti szférában működő ún. „affektív-asszociatív genezis”² kérdése (Brudzińska 2011).

Habár összemérhetetlennek tűnő paradigmákról van szó, mindkét gondolkodó egyfajta *archeológiai kutatásra* vállalkozik, mely adott esetben a lélek vagy az én rejtett rekeszeit, valamint az egyén affektív-emocionális történetét próbálja

¹ Dermot Moran összefoglaló tanulmányában mutat rá arra a tényre, hogy Husserl korántsem a karteziánus *cogito*-ra vagy a transzcendentális *ego*-ra redukálta az ént, hanem mélyen-szántóan elemezte a *személy* természeti gyökereit és társadalmi beágyazottságát is. Moran filológiai alapossggal mutatja meg, hogy a genetikus fenomenológia szerves részét képezte a személy rétegeinek feltérképezése annak testi-intencionális és habitualizált teljesítményeivel egyetemben; sőt, Husserl fenomenológiai clemzése a *személy* felépítésével kapcsolatban összemérhető azzal az eljárással, ahogy a pszichoanalízis felfedezi a tudattalant (Moran 2011 és 2017).

² Az affektív-asszociatív szintézis a tudat peremterületén zajló asszociatív folyamatokra utal, melyeket Husserl egyfajta passzív szintézisként határoz meg. A passzív szintézisek – illetve tudatküszöb alatt zajló folyamatok – nagy jelentőségre fognak szert tenni a fenomenológiai tudattalan-koncepciókban, melyekre a tanulmány további fejezeteiben láthatunk példát.

feltérképezni (Askay–Farquhar 2005). Meglepő módon a kortárs fenomenológia már nem eliminálni, hanem inkább integrálni próbálja Freud az elfojtás mechanizmusára épülő aktív tudattalan koncepcióját is. Az elfojtás és az ellenállás révén elhatárolt tudattalan az, amely talán leginkább ellenáll a tudatfilozófiai vizsgálódásoknak, hiszen ez a tudattalan az én számára *megszelídíthetetlen (belső) alteritásként* jelenik meg. Freud a tudattalan tartalmak észlelt tárgyakhoz hasonló énidogenségről beszél, ezért talán nem túlzás a tudattalan impulzusait „intrap-szichés ősbenyomásoknak” tekinteni. Freud figyelmeztet, hogy a „lelki sajátosságokat nem lehet éles kontúrokkal ábrázolni”, ugyanakkor lelki betegségek vagy misztikus eljárások esetén megváltozhat „az egyes lelki intézmények közötti normális viszony” (Freud 1993. 89). A *tudattalan* című írásában kifejti, hogy a terápiás analízisben megjelenő tudatos képzet és az elfojtott tudattalan emlék (a „meghallott” és az „átélt”) kizárólag az ellenállások leküzdése, illetve az elfojtás feloldása után léphet kapcsolatba egymással, mégis felületesnek találja a tudat és tudattalan szemléletes, térben elkülönülő ábrázolását. Továbbá az affektivitás vonatkozásában felfedezi a „tudattalan érzés” és „tudattalan szorongás” megfogalmazásai közötti fogalmi ellentmondást, mely a klasszikus filozófiai kritikáknak is visszatérő motívuma (Freud 1915/2014. 53–54). Freud folyamatosan reflektál a tudattalan ontológiai státuszára, de a belső alteritásként értelmezhető elfojtott ösztönenergia, indulat és képzet a metapszichológiai reflexiók ellenére is szerves részét képezi pszichoanalízisének.³ Jelen tanulmányban a testemlékezet (*Leibgedächtnis*)⁴ és az affektív tudattalan fogalmain keresztül szeretném bemutatni az elfojtott tudattalan tartalmak és az affektus-transzformáció problémáinak fenomenológiai olvasatát.⁵

³ Egy elszólás esetén az alany gyakran egy számára teljesen idegen szándékkal szembeesíthető, melyet visszamenőleg tudattalannak tekinthetünk, az őseit – Nietzsche és Groddeck hatására – pedig ösztönenergiáktól forrongó katlanként írja le Freud, ami egyfajta időtlen, személytelen, irracionális, az örömev által dominált énidegen instancia (Freud 1993. 80–81).

⁴ A testemlékezet kifejezés nem adja vissza híven az eredeti német *Leibgedächtnis* fogalom értelmét. Fuchs a megélt test (*Leib*) és organikus test (*Körper*) fenomenológiai distinkciójával operál, és Maine de Biran, Bergson, és Merleau-Ponty követőjének vallja magát, abban az értelemben, hogy a test habituális, képességbeli tudását egyfajta speciális – nem reprezentatív jellegű – emlékezeti rendszernek tekinti. A megélt test nem az anatómia tárgyiasított emberi teste, hanem inkább képességek és diszpozíciók együttese, melyeken keresztül észlelünk, kommunikálunk, vagy éppen vágyakat érzünk. A Leib egyfajta láthatatlan hálózatként megőrzi az emlékeket és összeköttetést létesít másokkal és a környezettel; a megélt test nyitott a világra, egyszerre szubjektív és interszjektív fenomén (Fuchs 2011. 11).

⁵ Felmerül a kérdés, hogy egyáltalán van-e értelme az elfojtott tudattalan tartalmak fenomenológiai interpretációjának, miközben a pszichológiában a kognitív tudattalan paradigmája dominál, amely a pszichodinamikai interpretációk helyett kontrollált kísérletekkel vizsgálja a tudatelőttés folyamatok és automatizmusok tudatos észlelésre és döntésre gyakorolt hatását. Az új koncepció a tudattalant nem az elfojtás eredményének, hanem egyszerűen neurofiziológiai és evolúciós biológiai ténynek tekinti (Mlodinow 2014. 27). A neurofiziológiai paradigma át rajzolja a tudattalannról alkotott klasszikus freudianus képet: „[A pszichoanalitikusok] tudattalanja forró volt és nedves, szenvedélytől és dühtől foryogott; hallucináción alapult, primitív és irracionális volt. A kortárs pszichológia tudattalanja kedvesebb és szelídebb annál, és több

I. A PASSZÍV ÉS AKTÍV TUDATTALAN

Közismert Eugen Fink a *Válság*-könyv mellékletében megjelent és Husserl által jóváhagyott, a mélypszichológiai tudattalannal szemben megfogalmazott ellenvetése: a naturalisztikus pszichológia tudattalan koncepcióját egy filozófiai értelemben naív implicit tudatelmélet vezeti (Husserl 1998/II. 197–199). Ugyanakkor Husserl *Passzív szintézisre vonatkozó elemzései* (Husserl 2001) és általában a genetikus fenomenológia programja beleütközik a tudattalan, pontosabban a freudi tudatelőttéshez⁶ hasonló tudattalan problémájába. Husserl a fenomenológia egyik kulcsfontosságú programjának tekinti a tudatküszöb alatt zajló folyamatok feltárását. De vajon fenomenológiai vizsgálódás tárgyává tehetőek-e egyáltalán ezek a pre-predikatív folyamatok? A genetikus fenomenológiai vizsgálódások kulcsa, hogy az eleven jelen nem pusztán az ősbnyomás retencionális módosulásából áll, hanem az időtudat működése maga is egy – Tengelyi László kifejezésével élve – „tagolt koegzisztencia”; egy észrevétlen asszociációkból, szintézisekből álló én-alatti szféra (Tengelyi 2013). A passzív szintézisek kapcsán Husserl az *affektivitás* problémájával is szembesül: az ebből az irányból megpillantott fenomenológiai tudattalan egyrészt az (1) *affekció nullpontja*, másrészt pedig korábbi tárgyi értelmek üledékeként, (2) *szedimentum-rendszerként* is elgondolható. Az affektivitás problémája a *Passzív szintézisre vonatkozó elemzésekben* az érzékletek (az érzéki *hülé*) térbeli és időbeli szintézisével jellemezhető. Az *affektív erő* stimulálja az egót, kialakítja az alak-háttér közötti kontrasztot és különböző tárgyak felé irányítja a tudatot. Első látásra úgy tűnik, hogy az affekció pusztán a külső tárgyak megjelenítése által ingerli, irányítja a tudatos figyelmet, ezzel alakítva ki az eleven jelen érzéki mezejét. Ugyanakkor az affektív

köze van a valósághoz és racionális, de nem teljesen rideg és száraz” (Kihlstrom és mtsai. 1992. 789). Kihlstrom a fenti különbség megállapítása mellett kimutat egy közös pontot Janet disszociációelmélete és Freud elfojtáselmélete között: egyik esetben sem tudatosítják az alanyok azokat az eseményeket, amelyek hatást gyakorolnak rájuk. Úgy gondolom, hogy a tudat zavarai, hasadásai nem pusztán pszichológiai, hanem fenomenológiai szempontból is relevánsak lehetnek, hiszen felmutathatják az identitás és a világ konstitúciójának anomáliáit. A pszichoanalízis és a fenomenológia között kibontakozó újabb párbeszéd pedig nem klinikai, hanem inkább antropológiai szempontból lehet érdekesítő.

⁶ A passzív szintézisként értett tudattalan státuszával kapcsolatban megoszlanak a vélemények a szakirodalomban. Például Zahavi elég ellentmondásos módon egyrészt úgy véli, hogy a passzivitás elemzések miatt beszélhetünk egyfajta „mély-fenomenológiáról”, másrészt pedig Sartre-ot követve nonszensznek tartja az öntudattól (első személyű adódástól) elválasztott, önálló intencionalitással és énszerűséggel rendelkező mentális állapotok (tudattalan tapasztalatok) feltételezését. Sőt, meglepőnek tartja, hogy Freud egyrészt elfogadja Brentano téziséit, mely szerint minden tudataktus együtt jár az öntudattal, és mégis bevezeti a tudattalan parazita-fogalmát (Zahavi 1999. 203–205). Kozyreva (2018) szerint a félreértések elkerülése végett tisztázni kell, hogy Husserl életművében számos különböző tudattalan koncepciót fedezhetünk fel és a tudattalan problémája elválaszthatatlan az időtudattól. Így állhat előtűnk egyrészt a *tudatelőttes*ként értelmezhető preaffektív szerveződés az eleven jelenben, a *lecsengett retenciók* múltba süllyedő horizontja, és az újraaktiválható értelemalakzatokból álló *szedimentum-rendszer* (Kozyreva 2018. 212).

erő nem pusztán egy újdonságélmény ősbnyomásaként értelmezhető, hanem a tudat marginális területén elhelyezkedő, az ún. „retencionális homályban” lévő benyomások felébresztésére is képes. Asszociatív és retroaktív ébresztések⁷ által az éppen elmúló vagy a feledés homályába süllyedt múltbéli tartalmak is az eleven jelenbe integrálhatók, miközben új értelemmel telítődnek. Husserl olyan esetekre hivatkozik, amikor utólagosan ismerünk fel egy jellegzetes dallamot, vagy éppen rájövünk, hogy ismétlődő kalapácsütéseket hallottunk. Az affektivitás dinamikája formálja és módosítja a fenomenális mező horizontális struktúráját és a tapasztalatfolyam intencionális aktusainak koegzisztenciáját.

A tudatküszöb alatti passzív genesis kapcsán Aaron Mishara egy freudi allúzióval él: „Az Ego nem ura saját fenomenológiai mezejének” (Mishara 1990. 39). Mishara szerint a traumatikus élmények – hirtelen bekövetkező érzelmi vagy fizikai fájdalom – az ösztönös preferenciák által motivált ego túlterhelését eredményezhetik. Ezért az ego nem semlegesen viszonyul saját konstituált fenomenológiai mezejéhez, hanem inkább a sérülékenység és a kiszolgáltatottság jellemzi. Mishara és Tengelyi László fejtegetései nyomán talán nem túlzás azt állítani, hogy a traumatikus élmény olyan ősbnyomás, melyet az aktív-tudatos és a passzív-tudatküszöb alatti intencionális működés sem képes belesimítani a tapasztalatfolyam rendjébe.⁸ Erre a problémára még később visszatérünk.

Husserlnél a passzív szintézisként elgondolt tudattalan egyfajta „affektív relief”-ként értelmezhető, azaz Freudhoz hasonlóan szintén topológiai és geológiai metaforákkal élhetünk. Az affektív relief az impresszionális jelen keresztmetszete, amelyet affektív stimulusok konfliktusa jellemez. Rivalizáló, előtérbe és háttérbe húzódó affektív erők bombázzák az egot, melyek dinamikus összjátéka jelöli ki az érdeklődés horizontját és a cselekvés terét. A *preaffektív* és az *affektív*

⁷ Welsh szerint közös mozzanat Freud és Husserl esetében, hogy az egót egyfajta koherenciára és egységre törekvő ágensnek tekintik. Az én egyfajta szervezőerőként lép működésbe, ha egymással konfliktusban álló asszociációk lépnek be a tudatba. Viszont van egy radikális különbség a két énfelfogás között. Husserl szerint, ha egy tudatidegen múltbéli emlék tör be a tudatba, akkor azt a tudat további asszociációk segítségével integrálja, és az is az ego önszerveződő sajátosságának köszönhető, hogy nem keverjük össze az álmokképzeteket az éber gondolatainkkal. Freud esetében azonban a tudattalan egy olyan önálló ágens, amely alapvetően integrálhatatlan, a tudat nehezen békíthető össze a tudattalan tartalmakkal, a pszichózisban pedig megbomlik a valós és az imaginárius közötti határ (például az elfojtott lehenyerli a tudatot) (Welsh 2002. 176). A retroaktív ébresztés esetén azonban bonyolultabb asszociációs kapcsolatot feltételezhetünk az emlék és az aktuális tudat között, hiszen ebben az ébresztési eseményben nem pusztán a múltat látjuk más aspektusból, hanem szinte új eseményt pillantunk meg a múltban. Továbbá a retroaktivitás lehet az összekötő kapocs a traumatikus élmények fenomenológiai és pszichoanalitikus értelmezése között; sőt a retroaktivitás spontaneitásának megpillantása egyenértékű lehet a tudattalan „tudomásul vételével” (lásd Ullmann 2010. 284).

⁸ Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy a tudattalan problémája nem választható el teljesen a nyelvtől és a narratív identitás körül kibontakozó diskurzustól. Ricœur egyenesen úgy fogalmaz, hogy a tudattalan egyfajta törekvés a nyelvi megformálás felé (Ricœur 1970. 453). A közelmúltban pedig Ullmann tett rá kísérletet, hogy feltérképezze a narratív identitás és a fenomenológiai tudattalan közötti dinamikus viszonyt (Ullmann 2015).

szintézis husserli megkülönböztetése tulajdonképpen az érzékleti minőségek tudatküszöb alatti és tudatküszöb feletti szerveződésének felel meg. A preaffektív szintézis elkerüli az ego figyelmét, egyfajta háttérrel vagy geológiai metaforával élve, völgyet jelképez a fenomenális mező domborzati térképén (Mishara 1990. 38–39). Ugyanakkor az affektív relief Dan Zahavi szerint korántsem semleges, hanem a korábban lecsengett tartalmak motivációs hatásaitól tarkított: elvárások és kognitív sémák, habitusok váratlanul megváltoztathatják az érdeklődés fókuszpontját. Tehát egy a tudat háta mögött húzódó – szedimentumrendszerként értelmezhető – *homályos háttér* igen releváns szerepet játszik a tudatélet alakításában. Zahavi Husserl példáját említi, amelyben egy tudattalan affekció dohányzásra készíteti és eltereli figyelmét a filozófiai elmélkedésről. Attitűdök és habitusok egyfajta affektív tudattalanként működhetnek. Gyakran látens diszpozíciók befolyásolják látásmódunkat. Ha például valakit rendszeresen ellenségesnek és visszataszítóknak látunk, akkor Zahavi szerint a gyűlölet diszpozíciója jelenik meg az öntudatban. Azonban látnunk kell, hogy az így értett fenomenológiai tudattalan nem a tudattól elbarikádózott területet, hanem inkább egyfajta diszpozíciókból álló horizontális tudattalant jelent; az én és az öntudat affektív atmoszféráját és reaktív mintáit érthetjük alatta (Zahavi 1999. 212). De vajon mennyiben mérhető össze az affektív tudattalan az elfojtással jellemzett tudattalannal és az animális-impulzív freudi őssénnel?

Nicholas Smith úttörő munkájában megmutatta, hogy Husserl jegyzeteiben konkrét utalások vannak az elfojtott affektivitás dilemmájára is. Sőt Husserl megemlíti, hogy a vágy elfedése pszichés megbetegedéshez, „habitussá váló kielégületlenséghez” vezethet. Továbbá szedimentálódott szexuális drive-ról és affektív erővel bíró drive-komplexumról is ír (Smith 2010. 166–168). Smith szerint érdekes analógiára bukkanhatunk a B II-es kéziratban, ahol Husserl a freudi pszichoanalízisre utalva olyan elfojtott és felszabadulásra váró ösztönökről ír, amelyek az eleven jelent bombázzák és szinte „szabadságért kiáltanak”. Továbbá az ösztönök és késztetések is keresztül-kasul átjárnak a fentebb bemutatott affektív domborzat érzéki anyagát. Smith kimutatja, hogy Husserl a B II-es kéziratban részösztönök olyan dinamikus koegzisztenciájáról beszél, amelyek egy ösztön-totalitásban egyesülve holisztikus hangulatot képezhetnek a személy számára. Bizonyos részösztönök elfojtás alá kerülnek és ellenállást képeznek az élet áramlásában, míg mások szabadon áramolhatnak – állítja Smith Husserl nyomán (Smith 2010. 171–172). A passzív szintézis-elemzésekből megismert affektív relief így már nem csupán a tudatos figyelem marginális zónájának domborzati térképére és az alakészlelés törvényszerűségeire utal, hanem az ego ösztönös preferenciáinak mélyrétegére is, ami attitűdök, hangoltságok és habitusok által az értelemadás genetikusan alapozott alkotja. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Husserl a kortárs affektív tudattalan koncepcióját is megelőlegezte. Bár Smith filológiai kutatásai gazdagítják és árnyalják a fenomenológia és a pszichoanalízis közötti párbeszédet, mégis látnunk kell a Husserl és Freud programja közötti éles választóvonalakat.

Egyetérthetünk Ullmann Tamás kritikus megállapításával, mely szerint a belső alteritásként megjelenő aktív tudattalan nem redukálható a pre-intencionális, vak passzivitásra (Ullmann 2016). Rudolf Bernet nagy horderejű munkájában pedig kimutatta, hogy míg fenomenológiai szempontból az elfojtott/elfedett tartalmat a „tudat mindenkori formája határozza meg”, Freud esetében a tudat éppen a tudattalan epifenoménje – azaz a tudattalan nem egy csonkolt tudat, hanem egy másik autonóm tudat (Bernet 2012). Tengelyi László szerint az affektivitás keletkezésére nincs magyarázat Husserlnél. Ha elfogadjuk, hogy a fenomenológiai tudattalan az affektív nullpont, vagyis az intencionális élet ébredésének nulladik szintje, akkor felmerül a kérdés, hogy az affektív semmi hogyan válik egyáltalán valamivé? Míg Freud ösztön- és késztetésemelélete egy naturalisztikus választ nyújt az affektivitás problémájára, addig Tengelyi szerint Husserl az „eredeti affekció” rejtélyét asszociációs kapcsolatokra redukálja, és a tudatidegen ősbnyomás tudatra gyakorolt hatását érti rajta (Tengelyi 2013. 84).

Nagy a kísértés, hogy a freudi ösztönelméletet esetleg beleoltsuk a husserli corpusba, de Matt Bower figyelmeztet, hogy az *affekció* és az *ösztön* fogalmai, bár két különböző elméleti keretben jelennek meg, alapvetően kíváncsiságot jelentenek; a kontraszt figyelemfelkeltő kiemelkedését, mely kijelöli az ego érdeklődésének horizontját (Bower 2014. 134). Ráadásul Husserl esetében az affektus-transzformáció rejtélye is perifériára szorul, hiszen a visszaemlékezés és a fantázia reprodukív intencionális aktusai megszelídítenek minden tudatidegen impresszionális tartalmat az asszociációs kapcsolatok révén. Bernet megfogalmazásával élve, Husserl számára nem létezhet ösztön képzet nélkül (Bernet 2002).

Talia Welsh szintén kimutatja, hogy a pszichodinamikai problémák nem integrálhatók a husserli paradigmába. Husserl úgy gondolja, hogy ha esetleg záró emlék tör be a tudatba, akkor az ego asszociációs kapcsolatok által továbbra is fenntartja az eleven jelen szintetikus egységét (Welsh 2002. 176). Ezzel szemben Freud esetében nem-tudatos, de hatással rendelkező tudattalan képzetekről és indulatokról beszélhetünk, amelyeket egyfajta nehezen leküzdhető ellenállás választ el a tudattól, az irracionális viselkedésekben pedig a tudattalan indirekt hatásait fedezhetjük fel (Freud 1914/2014). Welsh szerint, ha a fenomenológiai tudattalant nem pusztán egy affektív erőttől és intencionalitástól mentes negatív vagy passzív szedimentum-rendszernek értelmezzük, hanem bevezetjük az *aktív elfojtott retenciók* rétegét is, akkor a fenomenológia megkísérelheti az aktív tudattalan integrálását (Welsh 2002. 181). Ezzel a manőverrel azonban a fenomenológiai vizsgálódás alapító gesztusa válik kérdésessé, hiszen az intencionalitás immár nem pusztán az éber tudat előjoga, mivel az elfojtott retencionális szféra aktivitása egyfajta *ellenséges tudatnak* tekinthető, amely irracionális viselkedések vagy patológiás tünetek által bomlasztja a tudat koherenciáját.⁹ Az

⁹ A passzivitásként felfogott fenomenológiai tudattalant a tudat negatívumaként vagy hátoldalaként interpretálhatjuk, de az elfojtott aktív retencionális szféra talán inkább jellemez-

elfojtott retenció terminus kapcsán fennáll a lehetőség, hogy a fenomenológia mélypszichológiai fordulatot vegyen, és valamilyen ontológiai sémát húzzunk a tudattalanra, mélyréteggként vagy lehatárolt területként tekintve rá. Bár a fenomenológia az elfojtott retenciókkal közelebb került az elfojtott impulzusok interpretációjához, de ezzel a lépéssel szinte egy „temporális ősent” konstruálunk, mely egész közeli rokonságban áll Freud atemporális ősenjével. Thomas Fuchs testemlékezet koncepciója szakítani próbál a tudatos és a tudattalan diabolikus ellentétpárjával; a tudattalan nem az elrejtettel, hanem inkább az indirekt módon megjelenő tartalommal azonosítható.

II. AZ AFFEKTÍV TUDATTALAN ÉS A TESTEMLÉKEZET

Összefoglalva a fenti fejtegetéseket úgy tűnik, hogy a fenomenológia egyrészt heves kritikának veti alá az elkülönült lelki szerkezetként, vagy rezervoárként meghatározott tudattalant, másrészt pedig adós marad a mindennapi élet(világ) pszichopatológiájában is jól ismert disszociációs jelenségek, komplexusok és fizikai-érzelmi traumák értelmezésével. Fuchs megkülönbözteti a tudattalan horizontális (fenomenológiai) és vertikális (pszichoanalitikus) koncepcióit. A következőben olyan fenomenológiai projekteket szeretnék bemutatni, amelyek a vertikális tudattalan horizontális dimenzióba való integrálásával kísérleteznek; vezérfonalunk ezúttal is az affektivitás lesz.¹⁰

Fuchs a *testemlékezet*,¹¹ míg a hazai szakirodalomban Ullmann Tamás az *affektív tudattalan* fogalmán keresztül kísérte meg kidolgozni a tudattalan horizontális koncepcióját. Az affektív tudattalan fogalma pedig a pszichoanalízis által is sokat taglalt *fixációk és traumák* jelenségeire próbál fenomenológiai magyarázatot adni. A fő kérdés az, hogy a fenomenológiai vizsgálódás ilyen mértékű kiterjesztése közben vajon eljuthatunk-e az elfojtás és a belső alteritásként értelmezett tudattalanhoz? A testemlékezet elképzelése a Zahavi esetében is említett diszpozicionális módon működő és a személyközi térben kiteljesedő tudattalan fogalmával operál. Fuchs megállapítása szerint mind az élményáram folytonos-

hető egyfajta árnyoldalként, melynek tendenciái megzavarják a tudatos intencionalitást, vagy adott esetben szemben állnak vele.

¹⁰ Vermes Katalin szemléletesen ábrázolja az új tendenciák lényegi mozzanatát: „Az újabb elméletek azonban feltételezik, hogy a tudattalan tartalmak nem állnak szemben az implicit tudással, sokkal inkább ráépülnek korábbi, implicit mintázatokra, s indirekt módon maguk is kifejeződnek a viselkedés, kapcsolati mintázatok, mindennapi hangulatok töréseiben, elakadásáiban.” (Vermes 2016. 208).

¹¹ A test és a testtapasztalat filozófiai vizsgálata a fenomenológia egyik alapvető célkitűzése, mely Husserl, Sartre és Merleau-Ponty munkáiban is domináns elem. Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy nem a fiziológia vagy az anatómia által vizsgálható organikus test áll a vizsgálódások középpontjában, hanem a *Leib*ként (megélt testként) meghatározott szubjektív módon átélt, első személyű perspektívából adódó testtapasztalat.

ságának érzése, mind az otthonosság a testemlékezetnek köszönhető. A testemlékezet egy olyan *implicit memória*, amely nem pusztán procedurális készségeket jelöl (mint például a vezetés vagy kerékpározás), hanem testközi és személyközi szituációkban érezteti a hatását. A testemlékezet egyrészt megélt helyzetek atmoszféráját biztosítja: az átélt élmények sajátos benyomásai megőrződnek az intermodális testemlékezetben. Másrészt a testemlékezet inkább testközi emlékezetnek tűnik, hiszen akár az anya-gyerek relációban kialakult reaktív minták és *interakciós sémák* is újra aktiválódhatnak általa. Röviden a testemlékezet az *észlelés és a viselkedés implicit diszpozícióit* jelöli és előfeltételezi, hogy a mindennapi életben összefonódott, ismétlődő tapasztalatok révén előálló habitusok és diszpozíciók jelennek meg (Fuchs 2012. 73).

Az implicit testemlékezet lehetőséget nyújt számunkra, hogy az életvilágban megpillantsuk az aktív tudattalan hatásait. Fentebb Husserl nyomán láthattuk, hogy a fenomenális mező korántsem üres vagy semleges horizont, hanem affektív erők konfliktusa jellemzi. Az érzéki mező tagolását azonban egy kettős, kognitív és affektív sematizmus végzi. Sőt az eleven jelen tagolásában az érzelmi és ösztönszféra erőteljesebb hatást fejthet ki, mint a megismerési érdekek (Ullmann 2010. 239). Fuchs az affektív domborzat helyett inkább tudattalan ösztönök és vágyak által sematizált *mezőerőkről*, az averzió és a vonzalom zónáiról ír a megélt térben.¹² Az elfojtás „eleven erői” tehát nem intrapszichés folyamatok, hanem inkább az életvilágban megpillantható implicit viselkedési minták, melyek többek közt az elkerülő viselkedésben, reaktív mintákban, projekciókban és traumatikus élmények önkéntelen ismétlésében nyilvánulhatnak meg.¹³

Fuchs szerint a múlt nem pusztán a reprodukzív visszaemlékezés intencionális aktusa révén, hanem a megélt test, a *Leib* segítségével is újra megjeleníthető. A propriocepció, tapintás, szagok, hallás, az időjárás, sőt még bizonyos mozgásminták is aktiválhatnak múltbéli eseményeket. A visszaemlékezés intuitív formáiról van itt szó, amely nem reprezentáció¹⁴ természetű, hanem inkább egy

¹² Fuchs egyik hivatkozási alapja Kurt Lewin topológiai pszichológiája, melyből a *mezőerő* terminust kölcsönzi.

¹³ Az elfojtás életvilágbeli beágyazottságára jó példának tűnik Fuchs tabukkal kapcsolatos elemzése: „A *tabuként* megjelenő tárgyakkal és zónákkal egy lépéssel közelebb kerültünk a dinamikus tudattalanhoz. A tabunak a tiltással szemben egy speciális struktúrája és hatása van abban az értelemben, hogy nem kifejezések által kialakított, hanem mások elkerülő viselkedése közben keletkezik; mintha a közös léttereknek lenne egy negatív görbülete a tiltott területek körül. A tabuk akkor a leghatékonyabbak, ha a közösség tagjai nem tudatosítják őket. A tabuk megszegése nem feltétlenül nyíltan büntetendő cselekedet, hanem automatikusan táplálja a félelem, a büntület vagy megbánás érzéseit a szabálysértőben, mindez további meg erősítést nyer mások megvetése és kiközösítő hallgatása révén.” (Fuchs 2012. 96.)

¹⁴ A visszaemlékezés problémája még a husserli fenomenológiában is szoros szálakkal kötődik a képtudat modelljéhez, de a testemlékezet esetében nem arról van szó, hogy az elme belső terében vizualizált jelenetek jelennének meg. Ugyanakkor a testen keresztül működő emlékezés számos homályos elemet tartalmazhat. Casey szerint gyakran elmosódó állapotokkal találkozhatunk, amelyben nem világos, hogy önmagunkat testi valónkban jelenítjük

múltbéli szituáció újra-játszásaként (*reenact*) értelmezhető. Edward S. Casey pedig „performatív visszaemlékezésként” határozza meg a múltbéli események spontán újraéledését vagy egy képesség alkalmazását. A testemlékezet a megélt tapasztalatok emléknymainak szomatikus visszhangja és a világra nyílás lehetőségfeltétele. Sőt Casey szerint a testemlékezet minden más emlékezeti forma alapja, egy olyan képesség, ami súlyos funkciózavarok esetén is fennmaradhat. Casey szerint a testben és a testen keresztül emlékszünk, a nyugati filozófia pedig alulértékeltte a testemlékezet jelentőségét, holott az a térhez és időhöz hasonló alapvető transzcendentális feltétel (Casey 2000. 146–147). Casey a habituális testemlékezet *prereflektív*, Fuchs pedig *implicit* jelenlétéről ír.¹⁵ A múlt közvetlen felbukkanásának szemléltetése érdekében Fuchs Aharon Appelfeld író emlékirataiból idéz egy rövid szövegrészt:

Minden, ami akkoriban történt velem, a testem sejtjeiben hagyta a nyomát és nem az emlékezetemben. Úgy tűnik, mintha a testi sejtek jobban emlékeznének, mint az erre a célra szánt emlékezet. Évekkel a háború után nem a járda vagy út közepén mentem, hanem mindig inkább a fal mellett, állandóan az árnyékban, folyton sietősen, mint aki menekül. [...] Néha egy étel szaga, a nedvesség a cipőben, vagy egy hirtelen zaj elég hozzá, hogy visszavigyen a háborúba. [...] A háború belefészkelte magát a csontjaimba. [...] Kezek, lábak, hát és térd többet tudnak, mint az emlékezetem. Ha le tudnék ereszkedni beléjük, a képek elárasztanának. (Idézi Fuchs 2012. 78.)

Merleau-Ponty-t követve Fuchs megállapítja, hogy a traumatikus tapasztalat nem reprezentációként jelenik meg, hanem inkább az „egzisztencia stílusában” és a reflektív öntudat vakfoltjaiban, azokban a helyzetekben, amikor a testi kifejezést fürkésző külső szemlélő – például terapeuta – megpillantja a pszichoszomatikus vagy neurotikus szimptomákat (Fuchs 2012. 78).

A pszichoanalízis helyett Fuchs fejtegetései egyfajta „Leib-analízis” felé nyitnak kapukat, ahol a *tudattalan hatásai* a terápiás környezetten túl a mindennapi élet fixációiban, az öntudat vakfoltjaiban, valamint a megélt test szimbolikus kifejezéseiben is megjelennek. Ebben a paradigmában az elfojtott mintegy szét-

meg egy múltbéli szituációban, vagy éppen testi élményeken keresztül emlékszünk valamire (Casey 2000. 147).

¹⁵ Az implicit memória köré épülő kutatások paradigmaváltásként jelentek meg az 1980-as évek közepének pszichológiájában. Az explicit memória a korábbi tapasztalatok intencionális vagy tudatos felidézését jelenti, míg az implicit memória egy olyan deskriptív címke, amely a múltbéli tapasztalatok feladatmegoldásokra gyakorolt hatását vizsgálja. Számos perceptuális, motoros, és kognitív képesség is implicit memóriaként funkcionál, ha az alanyoknak nem szükséges visszaemlékezniük vagy éppen képtelenek visszaemlékezni a tanulási epizódra (Schacter és mtsai. 1993). A testemlékezet problémája szoros szálakkal kötődik az emlékezetkutatásokhoz, a fejlődépszichológiához és a kognitív tudattalan körül kialakult diskurzushoz, de ez a komplex problématerület nem képezheti e tanulmány tárgyát. A filozófiai és pszichológiai összefüggésekről átfogó képet nyújt Vermes 2016.

terül az életvilágban és szubliminális módon befolyásolja viselkedésünket. A tudattalan tudatosításának dilemmája azonban ebben a kontextusban is felmerül, még akkor is, ha itt a tudattalan inkább habitusok és fizikai-érzelmi traumatikus élmények összesűrűsödéseként és nem valamiféle irracionális, szenvedélyektől fortyogó ősénként jelenik meg. Fuchs az állítja, hogy a testemlékezet irracionális megnyilvánulásaiban egy ismeretlen „jelentésmag” (*meaning core*) próbál előtörni az elrejtettségből. A terápiás környezetben felerősödő aktív tudattalant az életvilágban is magunkban hordozzuk, és megfordítva, a testemlékezet jelzései mögött tudattalan tartalmak rejtőzhetnek.¹⁶

Milyen következményei lehetnek a testemlékezet paradigmájának az affektív tudattalanra nézve? Fuchs és Casey szerint a testemlékezet és az implicit memória között nagyon szoros az analógia, és a habitusok és képességek mellett, a fájdalmas, traumatikus, vagy pusztán önkéntelen emlékek is beletartoznak ebbe a kategóriába. A szerzők tehát azt sugallják, hogy a *Leib*-élmény a visszaemlékezés spontaneitásában felbukkanó asszociációs láncok fontos láncszeme, sőt adott esetben maga a megélt test indíthat el retroaktív ébresztéseket, melyekben a múlt különböző érzelmi intenzitással és különféle értelmezési horizontokkal léphet be újra az eleven jelenbe.

Az aktív visszaemlékezés szintje alatt egy önkéntelen retroaktív visszaemlékezés működik, mely szoros kapcsolatban áll a testemlékezetben működő affektus transzformációval és értelemadással. Bár az öntudatlan-szomatikus visszaemlékezés fenomenológiai nonszensznek tűnik, a Fuchs által kidolgozott fenomenológiai modellben az érzelmi és traumatikus emlékezet az implicit és az explicit kogníció közötti szürke zónában működik, ami epizodikusan vagy éppen hangoltságok formájában állandó kihatással lehet az eleven jelenre. Az affektív tudattalan így nem egy differenciálatlan ősén vagy az elme bedobozolható része, hanem egy affektív domborzat, melynek kiemelkedései a szemléleti/tudati megformálás felé irányuló spontán tendenciákat jelölik. Az affektív tudattalan a szubjektivitás egészét meghatározó affektív sematizmus és az alanyt behálózó affektív atmoszféra, mely nem választható el a megélt test impulzu-

¹⁶ Nicholas Smith-hez hasonlóan Anastasia Kozyreva (2018) is úgy véli, hogy Husserl kései kézírataiban felismerte az elfojtott affektus problémáját, ezért az elfedett retenciók nem feltétlenül fogják örökre elveszíteni affektív erejüket és a fenomenológiai tudattalan végpontja nem az affektív kiüresedés nullpontja (Kozyreva 2018. 217). Kozyreva szerint Husserl affektivitás elmélete tovább fejleszthető egy olyan modellé, amelyben a tudat és tudattalan egymást kölcsönösen kizáró fenomenjei helyett inkább az affektivitás fokozatairól lenne szó. Az aktív visszaemlékezés modellje pedig kiegészíthető egy speciális implicit, nem objektíváló visszaemlékezés modelljével az ún. „retroaktív affektív ébresztéssel”. Kozyreva modelljében a retroaktív ébresztés funkciója áll a legközelebb az implicit memóriához; a retroaktív ébresztések a tudatos figyelem peremterületén zajlanak és nem feltétlenül érik el a szemléleti küszöböt. Ez az alapvetően affektív sematizmus, akkor is tovább működik, ha az explicit visszaemlékezésben funkciózavar támad (Kozyreva 2018. 218, 221).

saitól. Ullmann Tamás nagyon hasonló szellemben határozza meg az affektív tudattalan lényegét, melyben visszaköszön Husserl affektív relief elképzelése is. Az affektív tudattalan nem reprezentációkból áll és nem különálló szféra, hanem inkább előrajzat és horizontstruktúra, továbbá bizonyos szituációkra adott habitualizált és sematizált affektív válaszolókból áll. Egyfajta „implicit értelemstruktúra”, ami a sajátunk, és meghatározza a szubjektumot, de gyakran mégis velünk élő idegenségként jelenik meg (Ullmann 2015).

III. KONKLÚZIÓ

A fenomenológiai tudattalan problémája a fenomenológiai diskurzus határterületét képezi és korántsem mentes az ambivalenciáktól. Felmerül a kérdés, hogy az affektív tudattalan felválthatja-e az aktív tudattalan freudi elképzelését? Megszelídíthető-e a radikális alteritásként és irracionalitás erőként értelmezett tudattalan a testemlékezet modelljével? Fuchs arra törekszik, hogy az életvilágban és a terápiás szituációban egyaránt kimutassa az elfojtott jelenlétét. Bizonyos szituációkban az elfojtott, a tudat és tudattalan közötti diabolikus harc helyett, spontán módon jelenik meg a testemlékezet implicit rendjében a *Leib* közvetítésén keresztül. A testemlékezet fenomenológiájával az affektus-transzformáció dilemmája beszüremkedik a fenomenológiai vizsgálódásokba, ami mindenképpen az újdonság erejével hat. A retroaktív affektív ébresztés révén egy implicit értelemadás működik, mely folyamatosan befolyásolja az én önmagáról és világról alkotott képét és affektív atmoszféráját.

A vakfoltokból és habitusokból álló és a spontán testi visszaemlékezésekben megnyilvánuló affektív tudattalan azonban inkább egy pre-intencionális aktivitás megnyilvánulásának, és nem az elfojtott indulat vagy ösztönenergia irracionális hatásának tűnik. Az affektív tudattalan és testemlékezet egy olyan tudattalan modelljét vetíti előre, mely nem geológiai mélyréteggént ábrázolható, hanem inkább az időbeli távolsággal dacoló affektív elevenség idegenségével jellemezhető. Első pillantásra úgy tűnik, hogy az affektív tudattalan mentes a belső alteritás dilemmájától, azonban Fuchs a traumatikus emlékezet kapcsán – mely a testemlékezet egyik speciális formája – olyan „idegen testről” ír, amely a *Leib*ban helyezkedik el. Mintha maga a test keltené életre a traumatikus élményt, ahogy azt az Appelfeld-idézetben is láthattuk. A traumatikus események nyomokat hagynak a testemlékezetben, amelyek az önéletrajzi emlékekhez hasonlóan gyakran – értelmezésre várva – tovább élnek (Fuchs 2011. 19). A testemlékezet végső soron a pszichoanalízis alapító gesztusát is megidézi, hiszen itt a neurotikus tünetekhez vagy akár a konverziós zavarhoz nagyon hasonló jelenségről van szó. Az affektív tudattalanba beszüremkedik az idegenség. Fuchs szerint egész életeseemények csomósodhatnak össze a megélt test bizonyos pontjaiban. Homályos érzelmek és impulzusok jelenhetnek meg testérzetek-

ben, melyek elfeledett vagy elfojtott tartalmak jelentésért küzdő visszaverődései lehetnek (Fuchs 2011. 20).

Fuchs az elfojtás mechanizmusát nem a lélek tudattalan rétegébe helyezi, hanem – fenomenológiai ihletés hatására – a személyiség alapvonásaként határozza meg. Önálló intencióval (mondhatni irracionális ellen-intencionalitással) bíró tudattalan helyett maga a szubjektum működteti az elfojtást:

A vakfolt az öntudatban – és itt Freudnak kétségtelenül igaza van – nem pusztán „figyelmetlenségéből” ered, hanem aktív és érzelmileg töltött elfojtásból. Mindazonáltal ez az elfojtás nem egy külső mechanizmusból származik, hanem kizárólag a szubjektum munkája és erőfeszítése. (Fuchs 2012. 77.)

Fuchs a tudatéletben nagyon is relevánsnak tartja az elfojtás és ellenállás mechanizmusait, sőt a *tévcselekvések, projekciók, eltolások* elemzésével arra utal, hogy az életvilágban is megpillanthatjuk a freudi elsődleges folyamatok látens jelenlétét. Az így felfedezett idegentapasztalat azonban Fuchs szerint nem intrapszichés belső alteritásra, hanem az észlelés és önészlelés ambiguitásában felsejlő alteritásra utal.¹⁷ A tudattalan magyarázatában Fuchs szerint nem az elfojtás, hanem az affektív tendenciák harca az elsődleges; a teljesen elfojtott tartalom pusztán az ideiglenesen elfojtott (vagy Husserlrel szólva az elfedett) speciális esete. Úgy tűnik, hogy Fuchs a pszichoanalízis fenomenológiai megalapozására törekszik, amikor az affektív tudattalant a megélt testben, valamint a megélt térben és időben egymásnak feszülő affektív tendenciákkal határozza meg; egyfajta szenzomotoros, érzelmi és interaktív mezőként (Fuchs 2012. 74). Az affektív tudattalan képlékeny prereflektív dimenzió, hiszen az otthonosság atmoszféráját és a szorongás, a terror, a bizalmatlanság idegenségét is magába olvaszthatja.

IRODALOM

- Askay, Richard – Farquhar, Jensen 2005. An Intelligible Yet Enigmatic Mutual Silence: Freud and Husserl. In uók (szerk.) *Apprehending the Inaccessible: Freudian Psychoanalysis and Existential Phenomenology*. Evanston, Northwestern University Press. 165–189.
- Bernet, Rudolf 2012. Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál. Ford. Ullmann Tamás. *Imago Budapest*. 3. 3–24.
- Bower, Matt 2014. Husserl's Theory of Instincts as a Theory of Affection. *The Journal of the British Society for Phenomenology*. 45/2. 133–147.

¹⁷ „Az ellenállás önmagában véve nem tudatos és nem is tudatelőttes, de ebben az értelemezésben nem is tartózkodik teljes mértékben a tudaton kívül. Inkább *a tudat megkettőződése vagy ambiguitása*, oly módon, hogy ha a szubjektum rátalál a rejtett jelentés megjelenésére, akkor legalább sejtheti, hogy az a saját másságára vonatkozó *kérdés*” (Fuchs 2012. 77).

- Brudzinska, Jagna 2011. Depth Phenomenology of the Emotive Dynamic and the Psychoanalytic Experience. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzinska (szerk.) *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. Dordrecht, Springer. 23–52.
- Casey, Edward S. 2000. *Remembering: A Phenomenological Study*. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press.
- Freud, Sigmund 1915/2014. A tudattalan. Ford. Szalai István. In Sigmund Freud: *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. Budapest, Animula. 48–70.
- Freud, S. 1915/2014. Megjegyzések a nem-tudatos fogalmáról. Ford. Berényi Gábor. In Sigmund Freud: *Gyász és melankólia és más elméleti írások*. Budapest, Animula. 3–8.
- Freud, Sigmund 1993. A lelki személyiség felbontása. In Sigmund Freud: *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Ford. Dr. Lengyel József. Nyíregyháza, Könyvjelező Kiadó.
- Fuchs, Thomas 2011. The Phenomenology of Body Memory. In S. Koch – M. Summa – T. Fuchs (szerk.) *Body Memory: Phenomenology and Therapy*. Amsterdam, John Benjamins. 9–22.
- Fuchs, Thomas 2012. Body Memory and the Unconscious. In D. Lohmar – J. Brudzinska (szerk.) *Founding Psychoanalysis: Phenomenological Theory of Subjectivity and the Psychoanalytical Experience*. Dordrecht, Kluwer. 69–82.
- Husserl, Edmund 1998. *Az európai tudományok válsága I-II*. Ford. Berényi Gábor, Mezei Balázs, Egyedi András, Ullmann Tamás. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2001. *Analyses Concerning Passive and Active Synthesis: Lectures on Transcendental Logic*. (Collected Works 9.) Dordrecht, Springer.
- Kihlstrom, John F. – Barnhardt, Terence M. – Tataryn, Douglas J. 1992. The Psychological Unconscious: Found, Lost, and Regained. *American Psychologist*. 47/6. 788–791.
- Kozyreva, Anastasia 2018. Non-representational Approaches to the Unconscious in the Phenomenology of Husserl and Merleau-Ponty. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 17/1. 199–224.
- Lind, R. W. 1986. Does the Unconscious Undermine Phenomenology? *Inquiry*. 29/1–4. 325–44.
- Mishara, Aaron L. 1990. Husserl and Freud: Time, Memory and the Unconscious. *Husserl Studies*. 7. 29–58.
- Mlodinow, Leonard 2014. *A tudattalan: Miképpen befolyásolja elménk a viselkedésünket*. Ford. Dr. Both Előd. Budapest, Akkord Kiadó.
- Moran, Dermot 2011. Edmund Husserl's Phenomenology of Habituality and Habitus. *Journal of the British Society for Phenomenology*. 42/1. 53–77.
- Moran, Dermot 2017. Husserl's Layered Concept of the Human Person: Conscious and Unconscious. In Dorothee Legrand – Dylan Trigg (szerk.) *Unconsciousness Between Phenomenology and Psychoanalysis*. Dordrecht, Springer. 3–23.
- Ricœur, Paul 1970. *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*. New Haven – London, YUP.
- Schacter, D. – Chiu, C. Y. P. – Ochsner, K. N. 1993. Implicit Memory: A Selective Review. *Annual Review of Neuroscience*. 16. 159–182.
- Smith, Nicholas 2010. *Towards a Phenomenology of Repression: A Husserlian Reply to the Freudian Challenge*. Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Tengelyi László 2013. Ósbenyomás és ósaszociáció. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Kortársunk, Husserl: Tanulmányok a 150 éves Edmund Husserl filozófiájáról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 69–87.
- Ullmann Tamás 2010. *A Láthatatlan forma*. Budapest, L'Harmattan.

- Ullmann Tamás 2015. A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás. In Bujalos István – Tóth Máté – Valastyán Tamás (szerk.) *Az identitás alakzatai*. Budapest, Kalligram. 21–37.
- Ullmann Tamás 2016. A tudattalan modelljei. Fenomenológia, pszichoanalízis és kognitív tudományok. *Magyar Filozófiai Szemle*. 60/1. 9–30.
- Vermes Katalin 2016. A testi kifejezés rétegei: fenomenológiai és pszichoanalitikus reflexiók. *Kellék* 55. 195–216.
- Welsh, Talia 2002. The Retentional and the Repressed: Does Freud’s Concept of the Unconscious Threaten Husserlian Phenomenology? *Human Studies*. 25/2. 165–183.
- Zahavi, Dan 1999. *Self-Awareness and Alterity: A Phenomenological Investigation*. Evanston, Northwestern University Press.